

УДК 159.922

Л. З. Сердюк,
кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ І АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ВНЗ

В статье рассмотрены психологические особенности процесса адаптации к обучению в вузе и развития личности студентов с инвалидностью, а также показано влияние на этот процесс сформировавшихся механизмов психологической защиты.

The article reviews psychological peculiarities of process of adaptation and personality development of students with disability to university education, and demonstrates how psychological defence mechanism influences this process.

Реалізація програм психологічної підтримки осіб з інвалідністю передбачає актуалізацію основних психологічних чинників, що мають значення для ефективної адаптації, повноцінної реабілітації та гармонійного розвитку особистості, зокрема захисних і компенсаторних можливостей, ставлення до особистих проблем, специфіки мотиваційно-сміслової сфери тощо.

Фізичні дефекти студентів з інвалідністю значною мірою ускладнюють їхні контакти з оточенням, обмежують участь у суспільному житті, негативно позначаються на особистісному розвитку, викликають почуття неспокою, невпевненості в собі, призводять до формування комплексу меншовартості, егоцентричної спрямованості тощо. Студенти з інвалідністю мають певні особистісні особливості, пов'язані з деформуючим впливом хронічного захворювання. Це — занижена самооцінка та рівень домагань, певні акцентуації характеру, неконструктивні психологічні захисти, неадекватні взаємини зі здоровими студентами та викладачами, що може викликати як міжособистісні, так і внутрішньоособистісні конфлікти протягом навчання. Разом з тим, у таких людей переважно збережені пізнавальні функції та потреба в оволодінні професією, та, на жаль, унаслідок певної ізоляції від суспільного життя, несформованої довіри до соціального оточення, невпевненості на ринку праці, може відбуватися блокування особистісного та професійного розвитку. Отже, питання ефективної адаптації студентів з інвалідністю до суспільного життя та до навчання у ВНЗ, вивчення психологічних чинників, які перешкоджають цьому процесу, є надзвичайно актуальною проблемою.

Одним із важливих аспектів успішної діяльності студентів з інвалідністю є вивчення поставлених ними життєвих цілей та можливості їхньої досяжності, проте наявність хвороби та недостатній досвід у самостійному розв'язанні різного роду складних ситуацій нерідко (навіть у здорових людей) призводить до порушень адаптації з різними наслідками. У даному дослідженні здійснено порівняння домінуючих механізмів психологічного захисту студентів з інвалідністю та здорових студентів, розглянуто особливості впливу психологічного захисту на процес адаптації до навчання у ВНЗ.

Для людини зміни в оточуючому середовищі створюють елемент новизни ситуації. Це стає джерелом виникнення орієнтованих потреб, під впливом яких формується адаптивність чи неадаптивність як тенденції функціонування цілеспрямованої системи, які визначаються відповідністю або невідповідністю її цілей і результатів, досягнутих у діяльності.

Аналіз поняття «адаптація» свідчить про багатозначність вживання цього терміна, зокрема можна виділити такі його значення:

- 1) сукупність пристосувальних реакцій людського суспільства в цілому до його звичайного природного середовища;
- 2) пристосувальні реакції окремої людини на зміни оточуючого і природного середовища;
- 3) входження індивіда в соціальні ролі [2].

Наявні на сьогоднішній день концепції адаптації різняться теоретичними та термінологічними настановами, а в розрізі «соціальної адаптації» дане поняття найтісніше пов'язується з поняттям «соціалізація», що дає змогу розглядати процес адаптації як закономірний механізм розвитку особистості [2; 8; 14 та ін.].

У рамках діяльнісного підходу соціально-психологічна адаптація передбачає психологічну включеність у діяльність, умовою успішності соціально-психологічної адаптації вважається свідоме ставлення суб'єкта до провідної діяльності [3; 4; 7; 14; 15 та ін.]. Наявність у період соціально-психологічної адаптації таких психологічних феноменів, як відмова від оптимальних очікувань стосовно себе, «селективна увага до менш значимих аспектів несприятливого досвіду, що дає змогу змістити акценти в інтерпретації невдач», передбачає актуалізацію самосвідомості, самоосмислення, переосмислення і формування нового змісту «Я», зміни в особистісній, емоційно-вольовій сфері тощо.

З погляду системного підходу до адаптації протиріччя, що виникають усередині системи, є своєрідною відповіддю на тиск «ззовні»

і, навпаки, внутрішні протиріччя ініціюють перебудову зовнішніх зв'язків системи, що виводить її на нове місце у контексті ширшої системи і тим самим на новий виток розвитку. Якщо розглядати адаптацію до навчальної діяльності, то основними протиріччями можуть бути як невідповідність вимог діяльності можливостям і стану суб'єкта, так і невідповідність усєї діяльності більш широкому соціальному контексту. Структура і динаміка адаптації при вирішенні першого і другого протиріччя будуть неоднаковими. Тому потрібно адаптацію вивчати і як процес, і як «відкриту» систему, для якої характерний стан рухомої рівноваги, що зберігає постійність структур лише у процесі безперервного обміну і руху всіх компонентів системи. На відміну від стану рівноваги у закритих системах, повністю детермінованого початковими умовами, відкрита система може досягати стану, який не залежить від її вихідних умов і визначається виключно параметрами системи. Рівновага завдяки надбанню нової системної якості є, таким чином, основним результатом адаптації. Виходячи з цієї теоретичної позиції, у нормальних умовах діяльності ще не існує адаптації як системи, тому що внаслідок великого обсягу ресурсів, якими розпоряджається суб'єкт, «міра свободи» регуляторних впливів у межах кожного зі структурних компонентів достатня для ефективного виконання діяльності та забезпечення оптимального функціонального стану людини. Лише у разі виникнення стресогенних умов відносно тривалого процесу взаємодії названих компонентів узгодженої діяльності регуляторних систем різного рівня адаптація може сформуватися як психологічна система. Але за різних причин може виникнути ситуація, коли системні зв'язки між компонентами виявляються недостатніми для функціонування системи як цілого. У таких випадках виникає неповна адаптація чи дезадаптація [8; 12; 15 та ін.].

Важливим для даного дослідження є психоаналітичне бачення психологічного механізму адаптації. У класичній схемі, запропонованій З. Фрейдом, у результаті взаємодії *Id*, *Ego* і *Super-Ego* запускаються механізми захисної адаптації, описані А. Фрейдом, тобто адаптації особистості за допомогою «застосування» психологічного захисту, який являє собою низку специфічних прийомів переробки переживань, що нейтралізують патогенний вплив на свідомість людини (витіснення, заперечення, регресія, проєкція, раціоналізація, інтелектуалізація, ідентифікація з агресором, сублімація тощо).

Як видно з наведеного короткого аналізу, принцип процесу адаптації пов'язується з принципом особистісних змін і розвитку

та з принципом гомеостатичного регулювання. Так, В. Г. Асеев вказує на те, що «механізм захисно-приспосувального призначення вже безпосередньо включається в детермінацію розвитку, складаючи його важливий елемент» [6]. Цілісність процесу адаптації пов'язана з пристосуванням психіки загалом, у противному разі організм, психіка, особистість перетворилися в «елементи ентропійного розсіювання» під дією комплексу випадкових впливів.

Стосовно проблеми адаптації студентів з інвалідністю до умов навчання у ВНЗ слід зазначити, що вивчення цього процесу може стати одним із шляхів знаходження покладеного в його основу механізму розвитку особистості та міжособистісних взаємин в інтегрованих групах, адже відомо, що при конфліктних міжособистісних стосунках порушення психічної адаптації трапляється значно частіше, ніж при ефективній мікросоціальної взаємодії [8].

Переживання, в якому б вигляді вони не були представлені: у вигляді психологічного захисту, компенсації тощо, рідко розглядаються як процеси, спрямовані усвідомлюваною метою. Цільові детермінанти властиві процесам переживання, що описані В. Є. Василюком [10; 11], збігаються з основними «внутрішніми необхідностями» життєдіяльності: тут і тепер задоволення; реалізація мотиву (задоволення потреби); упорядкування внутрішнього світу; самоактуалізація. В описанні процесів переживання їхньою головною метою вважається досягнення цілісного внутрішнього світу, всі інші цілі в тому разі вважаються проміжними. Таким чином, захисні процеси служать інтеграції «Я».

Розкриваючи природу критичних ситуацій, які породжують необхідність у переживанні, В. Є. Василюк виділяє чотири ключових поняття або стани, в яких «об'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя, тобто мотивів, намірів, цінностей тощо» — це поняття стресу, фрустрації, конфлікту і кризи.

За наявності сильної мотивованості досягти мети і подолати перешкоди, які заважають цьому досягненню, означені перешкоди є необхідними умовами ситуації фрустрації, проте, ми часто долаємо значні труднощі, не впадаючи в тому разі у стан фрустрації. Перехід до фрустрації відбувається по лінії втрати контролю з боку волі, тобто дезорганізації поведінки або по лінії втрати мотиводієльності поведінки, що на рівні внутрішніх станів виражається, відповідно, у втраті терпіння й надії. За наявності в індивіда складного внутрішнього світу і актуалізації цієї складності можливий конфлікт. І нарешті, критичною ситуацією (кризою) є така

ситуація, коли суб'єктивно неможливо ні вийти з неї, ні розв'язати її. Саме поняття кризи, на нашу думку, є ключовим поняттям у розумінні механізму адаптаційного процесу.

У разі негативного результату проходження особистістю процесу адаптації виникає дезадаптація, яка виражається насамперед в тому, що особистість не в змозі впоратися з вимогами соціального середовища та відповідними соціальними ролями, провідними у даній діяльності. Основною ознакою стану соціально-психологічної дезадаптації є переживання особистістю тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів без знаходження відповідних психологічних механізмів і форм поведінки, потрібних для їх вирішення.

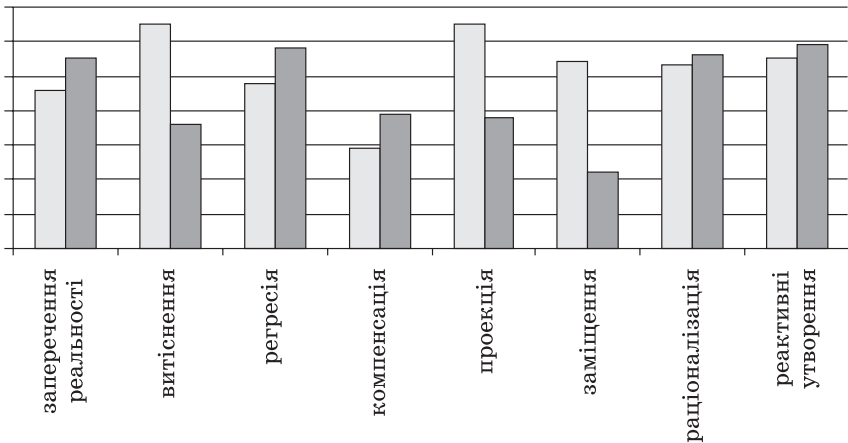
Важливу роль для адекватного розуміння порушень психічної адаптації, їхньої діагностики, корекції та профілактики має виявлення прихованих емоційних порушень, домінуючих стратегій реагування на соціально-фрустраційні чинники, які позначаються поняттям «індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик). Важливість вивчення індексу життєвого стилю — механізмів психологічного захисту — особливо зростає через потребу здійснення психологічної корекції особистості та її патогенних поведінкових стереотипів, особливо під час аналізу ставлення до хвороби. Враховуючи системну взаємодію когнітивних, емоційних та поведінкових компонентів (знання про хворобу, її усвідомлення, розуміння ролі та впливу на особистісне функціонування, емоційні та поведінкові реакції, пов'язані з хворобою) одним із найсуттєвіших чинників, що впливають на ставлення до хвороби, є усвідомлення її фруструючого значення для особистості та пов'язана із цим тривога. Саме на подолання фруструючого впливу хвороби та складного комплексу тривожних переживань спрямовані механізми психологічного захисту (МПЗ), яким належить роль контролю над загрозливими станами.

У нашому дослідженні, з використанням методики Плутчика-Келлермана «Індекс життєвого стилю», взяли участь 75 студентів: 50 — здорові студенти та 25 — із хворобою інвалідизуючого характеру.

Вираженість МПЗ у здорових студентів і студентів з інвалідністю відображені на поданому далі рисунку.

Як видно з рисунка, переважаючи МПЗ у виділених групах помітно різняться. Для здорових студентів характерним є широкий спектр механізмів захисту: витіснення, проєкції, заміщення, раціоналізація та реактивні утворення; щодо двох останніх, то вони мало різняться у виділених групах. У студентів з інвалідністю досить

сформованими є механізми регресії та заперечення реальності і значно меншою мірою — компенсація та заміщення.

Примітка: I група — здорові студенти; II група — студенти з інвалідністю.

Зрозуміло, що ставлення до хвороби визначає певну стратегію поведінки. Отримані дані засвідчують, що у студентів з інвалідністю сформовані не зовсім конструктивні життєві стилі реагування. При таких механізмах захисту в ситуації дії фруструючих чинників суб'єктивно складні задачі замінюються на відносно простий, а мотиваційно-потребнісна сфера змінюється в бік більшої спрощеності та доступності.

З огляду на викладене механізми психологічного захисту важливо враховувати під час вивчення й оптимізації процесу адаптації та здійснення психологічної корекції, одним із завдань якої є формування усвідомлених уявлень особистості про себе та адекватного ставлення до хвороби, що значною мірою визначає входження в нові соціальні ролі та нове мікросоціальне оточення.

Отже, адаптація не означає остаточної гармонії у взаєминах. Присутність елемента неузгодженості є потрібним для постійного «тренування» організму, а отже, для можливості розвитку, тобто в самому існуванні процесу адаптації закладені резерви зміни та розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии.— М.: НПО «Прагма», 1993.— 175 с.
2. Андреева Д. А. О понятии адаптация. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе // Человек и общество.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1973.— С.62–69.
3. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал.— 1994.— Т. 15.— № 1.— С. 3–18.
4. Анцыферова Л. И. Методологические принципы и проблемы психологии // Психологический журнал.— 1982.— Т. 3.— № 2.— С. 3–17.
5. Анцыферова Л. И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития // Психологический журнал.— 1999.— Т. 20.— № 1.— С. 6–19.
6. Асеев В. Г. О диалектике детерминации психического развития // Принцип развития в психологии.— М.: Наука, 1978.— С. 21–37.
7. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии.— 1989.— № 1.— С. 92–100.
8. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека.— Л.: Наука, 1988.— 270 с.
9. Бурлачук Л. Ф., Коржова Е. Ю. К построению теории «измеренной индивидуальности» в психодиагностике // Вопросы психологии.— 1994.— № 5.— С. 5–11.
10. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций.— М.: МГУ, 1984.— 200 с.
11. Василюк Ф. Е. Типология переживания различных критических ситуаций // Психологический журнал.— 1995.— Т. 16.— № 5.— С. 104–114.
12. Ган Ю. В. Проблема социальной адаптации личности: Автореф. дис. канд. филос. наук.— Свердловск: Уральский гос. ун-т, 1982.— 18 с.
13. Кон И. С. Постоянство и изменчивость личности // Психологический журнал.— 1987.— № 4.— С. 126–137.
14. Кряжева И. К. Социально-психологические факторы адаптированности личности: Автореф. дис.... канд. психол. наук.— М., 1980.— 17 с.
15. Налчаджян А. О. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегия).— Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1988.— 263 с.

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, личностное развитие, физический дефект, адаптация, компенсация, дезадаптация.

Key words: psychological defence mechanisms, personal development, physical disability, adaptation, compensation, disadaptation.